

Józef Mandziuk

Wrocławskie księgi liturgiczne

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawnohistoryczny 34/3-4, 193-202

1991

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. JOZEF MANDZIUK

WROCŁAWSKIE KSIĘGI LITURGICZNE

Treść: Wstęp. 1. Mszały. 2. Brewiarze. 3. Rytuály. Zakończenie.

Wstęp

Liturgia zasadniczo rzymska i łacińska przybyła na ziemię polskie z krajów zachodnich, jak Frankonia, Niemcy, Czechy i dlatego zawiera zwyczaje przyjęte wtedy na tamtych terenach. Odbiciem różnorodnych wpływów na formujące się życie religijne w Polsce były m. in. rękopisy liturgiczne, które zawędrowały do nas i służyły do odprawiania służby Bożej w obrzędku łacińskim. Pochodziły one z różnych środowisk i zawierały odrębności lokalnych tradycji, przyczyniając się później do powstania także na ziemiach polskich pewnych odrębności liturgicznych w poszczególnych diecezjach. Stąd diecezje, tudzież i wrocławska, miały swoje formularze mszalne i brewiarzowe z własnymi sekwencjami lub hymnami, kalendarze, święta. Wraz z napływem do Polski nowych zakonów w XII w., wzrastała liczba ksiąg liturgicznych przywiezionych z różnych środowisk łacińskiej liturgii średniowiecznej. Wśród nich był kodeks iluminowany z początku XIII w., zawierający Godzinki, ongiś własność św. Jadwigi Śląskiej i klasztoru cysterek w Trzebnicy, obecnie w Muzeum Morgana w Nowym Jorku¹. Z XIII i 1 poł. XIV w. posiadamy księgi powstałe już w kraju, a najważniejszymi ośrodkami wytwarzającymi rękopisy liturgiczne były wówczas klasztory śląskie, zwłaszcza cysterskie w Lubiążu i Henrykowie. W XIV w. wyodrębniają się coraz wyraźniej księgi liturgiczne poszczególnych diecezji, co czasem zaznaczano rubryką np. *missale*, *breviarium*, *rituale wrataislaviensem*, *sec. choru s. Joannis*.

Wynalazek druku przez Jana Gutenberga ok. 1450 r. ograniczył oczywiście produkcję pisanych ksiąg liturgicznych, choć powstawały one nadal, zwłaszcza w 2 połowie XV i 1 połowie XVI stulecia. W ośrodkach klasztornych, np. w Krzeszowie u cystersów spotykamy jeszcze w XVII, a nawet XVIII w. manuskrypty liturgiczne, powstałe w tamtejszym skrytorium. W ten sposób księgi rękopiśmienne i drukowane istniały jeszcze dłu-

¹ W. Schenk, *Z dziejów liturgii w Polsce*. W: księga Tysiąclecia katolicyzmu w Polsce. Cz. 1. Lublin 1969, s. 146.

szy czas obok siebie, a pięknie pisane mszały i brewiarze służyły w niektórych ośrodkach przez pewien czas do odprawiania służby Bożej².

Wraz z produkcją ksiąg liturgicznych w Kościele łacińskim istniały dążenia do ich ujednolicenia jeszcze na długo przed Soborem Trydenckim. Papież Mikołaj III (1277—1280) uznał mszał zwany rzymskim za jedynie obowiązujący. Jego imiennik papież Mikołaj V w 1453 r. wydał polecenie, aby wszystkie kościoły parafialne dokonały niezbędnych poprawek we własnych księgach liturgicznych, według tych, jakie były używane w kościołach katedralnych³. Praca w tym kierunku szła bardzo opornie i dopiero sztuka drukarska umożliwiła realizację papieskiego nakazu. Wielu biskupów starało się w obrębie własnej diecezji ujednolicić liturgię w ten sposób, że zamawiało jednakowe drukowane mszały, brewiarze, agendy i pod karą zmuszało duchowieństwo parafialne do ich nabywania. Wydawcy mieli więc zapewniony zbyt na swoje nakłady⁴. Nie wszystkie jednak polskie diecezje mogły sobie pozwolić na drukowanie własnych ksiąg liturgicznych. Była to bowiem impreza bardzo kosztowna. Stąd wiele diecezji, mimo że miały sobie właściwe święta, nabożeństwa i zwyczaje z konieczności posługiwało się księgami liturgicznymi innych biskupstw⁵.

Sprawą reformy ksiąg liturgicznych zajął się Sobór Trydencki na 25 sesji, uwzględniając postulaty biskupów i niektórych synodów. Celem reformy miała być całkowita i bezwzględna jedność liturgii. Przeprowadzenie reformy mszału i brewiarza było dziełem papieża Piusa V (1566—1572). Brewiarz używany od 1474 r. jako rzymski, poprawiony przez komisję liturgiczną i ogłoszony bullą z 9 VII 1568 r., stał się księgą modlitw całego Kościoła. Bullą z 14 VII 1570 r. papież ogłosił nowy mszał. Dokumenty papieskie zobowiązywały duchowieństwo katolickie do przyjęcia w określonym terminie nowych ksiąg liturgicznych w całym Kościele łacińskim. Wyjątek od tej reguły mogły stanowić diecezje lub zakony, które posiadały własne księgi liturgiczne legitymujące się zatwierdzeniem Stolicy Apostolskiej i nieprzerwanym

² T. Bronakowska, *Książka liturgiczna w zbiorach śląskiego duchowieństwa diecezjalnego w XVII wieku*. Wrocław 1989, mps, s. 23.

³ T. Piętras, *Produkcja katolickiej książki liturgicznej w Polsce od końca XV do połowy XVII wieku*. Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. T. 39: 1979, s. 185.

⁴ H. Szwejowska, *Książka drukowana XV—XVIII w.*, Wrocław 1961, s. 76.

⁵ Z. Różańska, *Księgi liturgiczne Biblioteki Seminarium Duchownego we Włocławku*. Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. T. 42: 1981, s. 81.

ich używaniem co najmniej 200 lat. Opublikowany w 1568 r. brewiarz i w dwa lata później mszał stały się wzorami dla późniejszych wydań i przedruków⁶.

Liturgia katolicka posiada trzy główne formy, związane z Eucharystią, innymi sakramentami i modlitwą godzin kanonicznych. Stąd zasadniczo istnieją trzy grupy ksiąg liturgicznych: księgi mszalne, księgi grupy pontyfikału i rytuału oraz księgi oficjum. W kalendarzu, który często dołączano do wyżej wymienionych ksiąg, podawano stopień rytu, w jakim obchodzono poszczególne święta. Używano jeszcze ksiąg *Ordo* (rodzaj rubryceli), które w późniejszym okresie obok danych kalendarza zawierały początki tekstów formularza mszalnego lub brewiarzowego⁷.

1. Mszały

Mszał rzymski, będący najważniejszą księgą liturgiczną, powstał na drodze wielowiekowego rozwoju. Ciągłe bowiem powstawały zbiory modlitw, będące owocem indywidualnej twórczości liturgów, które wymagały aprobaty Kościoła. Szybki rozwój roku kościelnego mnożył formularze mszalne o świętych, czczonych w poszczególnych krajach. Jednakże ciągły wzrost świąt ku czci świętych uniemożliwiał tworzenie osobnego formularza dla każdego z nich⁸. Poszczególne diecezje obchodziły oprócz świąt Kościoła powszechnego jeszcze święta patronów lokalnych, a poza tym posiadały przed liturgiczną reformą Piusa V własne odrębności w rycie odprawiania. Toteż wielkie diecezje drukowały własne mszały.

W różnych polskich bibliotekach możemy spotkać manuskrypty mszałów wrocławskich. Najwięcej ich znajduje się w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Pochodzą one ze śląskich klasztorów i kolegiat, które uległy kasacji podczas pruskiej sekularyzacji w 1811 r. Z samej kolegiaty głogowskiej mamy do odnotowania 17 mszałów, z których najstarszy pochodzi z XIII/XIV w., 4 z XIV w., a pozostałe z XV stulecia⁹. Liczne rękopisy mszałów wrocławskich znajdują się również w zbiorach dawnej

⁶ T. Pietras, *Produkcja katolickiej książki liturgicznej w Polsce...* s. 187.

⁷ W. Schenk, *Rękopisy liturgiczne od XIII—XIV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*. Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. T. 2: 1961, z. 1—2, s. 185.

⁸ Tenże, *Kult liturgiczny świętego Stanisława Biskupa na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych*. Lublin 1959. s. 51.

⁹ Zob. Tenże, *Rękopisy liturgiczne od XIII—XIV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, s. 190—199.

¹⁰ Zob. Tenże, *Rękopisy dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu (XIII—XV w.)*. Roczniki Teologiczno-Kanoniczne. R. 6: 1959, z. 3, s. 77—98.

Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu¹⁰ i w Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu¹¹. Dwa mszały wrocławskie posiada Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie¹².

Ogólnokościelne dążenie do ujednoczenia ksiąg liturgicznych, przynajmniej w obrębie diecezji, znalazło zrozumienie na Śląsku, a wyrazem tego było drukowanie własnego mszału z zachowaniem wielu odrębności obrzędowych, tekstowych lub kalendarzowych. Już w 2 połowie XV w. Piotr Schöffler, słynny drukarz moguncki, który skomponował kilka zestawów czcionek o różnym kroju, zastosował z powodzeniem druk trójbarwny i pierwszy wprowadził do typografii sygnet drukarski¹³, wydrukował aż trzy *Missale Wratislaviense*, noszące daty wydania: 24 VII 1483, 1488/1491, 28 IX 1499.

Prawdopodobnie Jan Prüss w Strassburgu ok. 1488—1491 wydał następny mszał wrocławski.

W polskich zbiorach bibliotecznych najwięcej zachowało się egzemplarzy mszału wrocławskiego z 1505 r. Był on wspaniałym dziełem Jana Hallera i Sebastiana Hybera, drukarzy krakowskich. Do jego składu użyto czcionek specjalnie odlanych w Krakowie. W 1502 r. kapituła wrocławska zawarła z Sebastianem Hyberem umowę o druk nowego mszału. Drukacz zażądał zagwarantowania, że w ciągu najbliższych 10 lat nikt inny nie będzie drukował mszału wrocławskiego oraz domagał się wydania polecenia wszystkim duszpasterzom śląskim, by nabyli mszał¹⁴.

Do odnotowania mamy jeszcze jeden *Missale secundum rubricam wratislaviensis dioecesis noviter impressum*, wydany w Bazylei przez Tomasza Wolffa 5 IX 1519 r.

2. Breviarze

Drugą księgą liturgiczną, mającą w swoim tytule *wratislaviensis* jest brewiarz, zawierający teksty modlitwy godzin kanonicznych, przeznaczony dla duchowieństwa z wyższymi święczeniami i zakonów zobowiązanych do oficjum chórowego. Rządziej stosowano nazwę *Viaticus* lub *Liber horarum canonicarum*. W wieku XIII do XVI brewiarz sporządzany był dla poszczególnych Kościołów lokalnych i wspólnot zakonnych. Po Soborze Trydenckim został ujednoczony w 1568 r. przez papieża Piusa V dla

¹¹ Zob. W. Urban, *Rękopisy liturgiczne Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu*. Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. T. 6: 1963, s. 178—187.

¹² AAG, sygn. 148; 194.

¹³ *Encyklopedia Weidzy o Książce*. Pod red. S. Birkenmajera, B. Kocowskiego, J. Trzynadłowskiego. Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, kol. 2134.

¹⁴ K. Dola, *Wrocławska Kapituła Katedralna w XV wieku*. Lublin 1983, s. 300.

całego Kościoła łacińskiego jako brewiarz rzymski, przechodził nadal liczne modyfikacje¹⁵. Jego odmawianie przez kler śląski nakazał biskup Andrzej Jarin (1586—1596) na synodzie diecezjalnym w 1592 r.¹⁶ Sprawa brewiarza poruszana była na posiedzeniach wrocławskiej kapituły katedralnej w 1604 i 1622 r. a także na synodzie nyskim w 1653 r.¹⁷ Archidiacon wrocławski Piotr Gebauer w swoim wprowadzeniu do wizytacji z 1630 r. nawoływał o nowy druk brewiarza rzymskiego, bo stary wrocławski był już mało dostępny¹⁸. Zresztą po ukazaniu się brewiarza potrydenckiego nie drukowano już w Polsce brewiarzy diecezjalnych (z wyjątkiem brewiarza warmińskiego z 1581 r.), choć tu i ówdzie przepisywano go jeszcze ręcznie.

Sredniowieczne brewiarze zachowały się w skromnej ilości. W zbiorach polskich znajduje się 140 rękopiśmiennych brewiarzy polskich z okresu przed reformą trydencką. Z XIV w. pochodzi 29 kodeksów, w tym 11 wrocławskich, z katedry, kolegiat i kościołów parafialnych. Najstarszy z nich zwany jest brewiarzem biskupa Przecława z Pogorzeli (1342—1376)¹⁹. Z XV w. pochodzi 105 kodeksów, w tym 31 wrocławskich²⁰. Niektóre z nich przyozdobione są w miniatury i inicjały, wycięte czasem zbrodniczą ręką, a prawie wszystkie zostały napisane bardzo starannym pismem. Wiele egzemplarzy posiada ślady okuć, klamer i inkatenacji, przez które były przymocowane w chórze do wspólnego korzystania.

Kler parafialny zobowiązany był do zaopatrzenia się w mały brewiarz, zwany *Viaticus*, przeznaczony do prywatnego użytku w domu i w podróży. Często był on przepisywany przez samych duchownych.

Podobnie jak mszały, mamy także inkunabuły brewiarzy wrocławskich. Dwa z nich zostały wydane ok. 1485 r. Jeden w Spirze wydrukował Piotr Drach, tamtejszy drukarz, który pod koniec XV w. przeniósł się do Wormacji, a drugi został wydany przez Jana Grüningera, prowadzącego w l. 1483—1530 oficynę w Strassburgu. Następny brewiarz wrocławski ukazał się drukiem

¹⁵ Zob. J. Grochocki, *Z dziejów Officium Divinum*. Ruch Biblijny i Liturgiczny. R. 5: 1952, s. 53—68.

¹⁶ *Statuta synodalia dioecesis Wratislaviensis*. Wyd. Montbach. Breslau 1855, s. 191, 229.

¹⁷ J. Jungnitz, *Das Breslauer Brevier und Proprium*. Breslau 1893, s. 74.

¹⁸ *Methodus sive norma visitationis ecclesiasticae pro ratione temporis dioecesi Wratislaviensi accommodata a Petro Gebauer a. 1630*. W: *Visitationsberichte der Diözese Breslau*. Wyd. J. Jungnitz. T. 1, Breslau 1902, s. 48.

¹⁹ BÜW, sygn. I F 444.

²⁰ W. Danielski, *Brewiarz*. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 2, Lublin 1976, kol. 1066.

17 VIII 1499 r. z polecenia biskupa Jana V Turzo, koadiutora wrocławskiego. Aczkolwiek w kolofonie nosił on zapis: *Viaticum Wratislaviensis Anno salutis millesimo quadringentesimo nonagesimo nono decima septima die Augusti Venetiis impressi finis adest*, to jednak prawdopodobnie wydrukował go Jerzy Stuchs w Norymberdze. Już w 1501 r. w Wenecji Piotr Liechtenstein wydrukował następny *Viaticum Wratislaviensis ecclesiae*, a tuż po śmierci biskupa Turzona, znany nam już drukarz bazylejski, Tomasz Wolff, ogłosił drukiem w 1521 r. *Diurnale iuxta consuetudinem ecclesie Wratislaviensis*.

Z brewiarzem związane było proprium diecezjalne, omawiane na synodach i wysyłane do Stolicy Apostolskiej po aprobatę. Oficjum własne dla Kościoła w Polsce, opracowane przez ks. Stanisława Sokołowskiego, po raz pierwszy zostało wydrukowane w Oficynie Łazarzowej w Krakowie w 1596 r. Do opracowania wrocławskiego proprium przyczynił się ks. Marcin Schuppis, wikariusz katedralny. Zostało ono przedstawione do aprobaty papieskiej przez kanonika Gotarda Franciszka Schaffgotscha, który w 1655 r. przybył do Rzymu celem zatwierdzenia wyboru biskupa wrocławskiego arcyksięcia Leopolda Wilhelma Habsburga. Jednak dopiero w 1662 r. proprium otrzymało aprobatę rzymską i zostało wydrukowane pt.: *Propria officia Sanctorum dioecesis Wratislaviensis ex aprobatis a Sede Apostolica ad usum Breviarii Romani*²¹. Ulegało ono licznym przeróbkom, niektóre święta wprowadzono, inne usuwano, zmieniając nieraz ich rangę. Poprawiony patronarz wrocławski był wielokrotnie drukowany, zwłaszcza w XIX w.

Oficja diecezjalne opierały się na kalendarzach kościelnych, które przed reformą trydencką cechowały się dużą różnorodnością. Niemal każda diecezja pielęgnowała swoje lokalne tradycje. W Polsce kalendarze diecezjalne powstawały w XIII—XIV w. i otrzymały swoją charakterystyczną formę w XV stuleciu²². Średniowieczne kalendarze diecezji wrocławskiej zostały ogłoszone drukiem bez komentarza²³. Jedynym dotychczas autorem, który wydając drukiem kalendarz wrocławski z 1521 r., będący końcową fazą rozwoju przedtrydenckiego kalendarza śląskiego, do-

²¹ J. Jungnitz, *Das Breslauer Brevier...*, s. 76.

²² W. Schenk, *W jaki sposób można ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia i używania śląskich rękopisów liturgicznych?* Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. T. 21: 1970, s. 44.

²³ H. Grotenfend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. T. 2. Hannover 1892, s. 23—28; *Das Kalendarium des Breslauer Greuzstiftes Verbunden mit einem Cisionianus*. Wyd. A. König. Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens. 7: 1866, s. 303—343; *Chronologia polska*. Pod red. B. Włodarskiego. Warszawa 1957, s. 175—184.

łączył objaśnienia do licznych świąt i zaznaczył niektóre typowe cechy tegoż kalendarza, był ks. Józef Jungnitz²⁴. W średniowieczu nowe święta do kalendarza liturgicznego wprowadzał biskup, ale tylko za zgodą kapituły, ponieważ w katedrze było to związane z wydatkami obciążającymi kapitułę²⁵. W czasach potrydenckich sprawy kalendarza kościelnego podlegały rzymskiej kongregacji.

Do grupy ksiąg ściśle liturgicznych należą rubrycele, podające porządek służby Bożej dla kleru diecezjalnego względnie zakonnego. Można je określić jako informatory kalendarzowo-liturgiczne dla duchowieństwa, zawierające wskazówki odnoszące się do odmawiania brewiarza i odprawiania Mszy św. Już w XV w. został ogłoszony autorytetem kapituły całoroczny porządek liturgiczny w diecezji wrocławskiej. Opracowywał go wice-dziekan i przedstawiał kapitule, która wyznaczała jednego lub dwóch kanoników dla sprawdzenia poprawności. Po Soborze Trydenckim na synodach diecezjalnych w 1592 i 1653 r., a także na posiedzeniu kapituły w 1604 r. poruszono sprawę opracowania wrocławskiego direktorium. Pierwsze ukazało się drukiem w Nysie w 1663 r. i nosiło tytuł: *Ordo recitandi divinum officium pro Universis clericis Dioecesis Wratislaviensis iuxta Breviarium Romanum pro anno 1663*.

Następne rubrycele drukowane były przez Schubartów w Nysie, a od 1679 r. przez Baumannów we Wrocławiu. Opracowanie ich należało do dziekana wrocławskiej kapituły katedralnej i dlatego aż do 1857 r. na kartach tytułowych widniał herb dziekański obok biskupiego²⁶. Objętość rubryceli ciągle wzrastała poprzez dodawania nowych danych. Np. direktorium z 1810 r. zawierało świadectwa Ojców Kościoła o modlitwie brewiarzowej od Tertuliana do św. Jana Chryzostoma i przypominało obowiązek codziennego odmawiania brewiarza przez kler.

W naszych czasach rubrycela wrocławska nosi tytuł *Kalendarz liturgiczny* i jest co roku opracowywana przez ks. Leona Czaję, wykładowcę liturgiki we wrocławskim seminarium duchownym.

3. Rytuły

W kościelnych księgozbiorach obok mszału najczęściej spotykaną księgą liturgiczną jest rytuał, będący podręcznikiem liturgicznym obrządku rzymskiego, w którym zawarte są obrzędy sprawowane poza Mszą św. przez zwykłego duszpasterza w odróżnieniu od pontyfikału. W diecezjach niemieckich zwany był

²⁴ J. Jungnitz, *Das Breslauer Brevier...*, s. 40—72.

²⁵ K. Dola, *Wrocławska Kapituła Katedralna*, s. 300.

²⁶ H. Jedin, *Zur Geschichte des Breslauer Direktoriums*. Archiv für schlesische Kirchengeschichte. 5: 1940, s. 202.

przeważnie agendą, natomiast w innych krajach posługiwano się określeniem *rituale, obsequiale, manuale, sacerdotale, pastorale*²⁷. W Polsce nazwa agenda utrzymała się do XVII w.

W okresie przedtrydenckim poszczególne diecezje posiadały własne agendy, w których zawarta była różnorodność przy spełnianiu świętych obrzędów. Biskupi podejmowali nieraz różne próby w celu ujednoczenia czynności liturgicznych, ale udawało się im przeprowadzić te zmiany najwyżej w granicach jednej prowincji²⁸. Dopiero papież Paweł V polecił opracować nowy rytuał i 16 VI 1614 r. wydał *breve Apostolicae Sedis*, w którym zatwierdził *Rituale Romanum* jako obowiązujące dla całego Kościoła katolickiego.

W zbiorach średniowiecznych rękopisów znajdujemy agendy diecezji wrocławskiej już z XIV w.²⁹ Najważniejszym z nich jest agenda biskupa Henryka I z Wierzbna z początku XIV w., nosząca tytuł: *Liber Agendarum Ecclesiae Wratislaviensis*³⁰. Została ona wydana drukiem przez A. Franza³¹, a jej treść szczegółowo omówił J. Jungnitz³². W agendzie tej używany jest język łaciński, choć należy przypuszczać, że pytania przy udzielaniu chrztu, małżeństwa, czy namaszczeniu chorych były stawiane w języku narodowym, m. in. polskim. Agenda służyła jako norma w diecezji wrocławskiej prawie przez dwa stulecia w spełnianiu funkcji duszpasterskiej.

Rozwijająca się sztuka drukarska sprzyjała powstawaniu licznych agend uwzględniających tradycje poszczególnych diecezji. Stąd prawie każda diecezja starała się mieć własną agendę³³. W 1496 r. biskup wrocławski Jan IV Roth (1482—1506) polecił wicedziekanowi katedralnemu Marcinowi Paulsdorffowi opracowanie nowej agendy. Autor wiele tekstów zaczerpnął z agendy biskupa Henryka. Wyszła ona drukiem w Strassburgu w 1499 r. spod prasy drukarskiej Fryderyka Ruch de Dumbacha. W 1510 r. ponownie wydał ją w Strassburgu Jan Prüss na polecenie biskupa Jana V Turzo (1506—1520), jako *Liber agendarum rubrice dioecesis Wratislaviensis emendatus*. Agenda ta była w użyciu w diecezji wrocławskiej w XVI, a nawet w XVII stuleciu.

²⁷ W. Schenk, *Agenda*. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 1. Lublin 1973, kol. 172.

²⁸ W. Urban, *Rytuły diecezji wrocławskiej a język polski*. *Wiadomości Kościelne*. R. 3: 1948, s. 297.

²⁹ BUW, sygn. I Q 207, 211; BKW, sygn. 3n, 14n, 58.

³⁰ BKW, sygn. 152.

³¹ A. Franz, *Das Rituale des Bischofs Heinrich I*. Freiburg im Br. 1912.

³² J. Jungnitz, *Die Breslauer Ritualien*. Breslau 1892, s. 2—13.

³³ W. Urban, *Agendy katolickie polskie*. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 1. Lublin 1973, kol. 172.

W dobie reformacji znana była na Śląsku *Agenda Ecclesiae Moguntianensis*, wydana w 1551 r. za elektora Sebastiana von Heusenstamma dla swojej diecezji mogunckiej. Wywarła ona wpływ zwłaszcza na kształt wrocławskiego rytu zawierania małżeństwa³⁴.

Synod prowincjalny w Piotrkowie w 1577 r. zlecił biskupowi Stanisławowi Karnkowskiemu przygotowanie nowej agendy dla całej prowincji gnieźnieńskiej. Została ona wydana już w 1578 r. w Kolonii u Maternusa Cholinusa pt.: *Agendorum ecclesiasticorum liber in usum Provinciae Gnesnensis conscriptus*. Na synodzie wrocławskim w 1580 r. biskup Marcin Gerstmann (1574—1585) nakazał używanie agendy gnieźnieńskiej w diecezji wrocławskiej³⁵. Podobnie uczynił na synodzie wrocławskim w 1592 r. jego następca, biskup Andrzej Jerin³⁶.

Do wydania nowej agendy wrocławskiej przyczynił się biskup Karol Ferdynand Waza (1625—1655), który na synodzie nyskim w 1653 r. oznajmił duchownym, iż został wydany *Rituale Wratislaviense ad usum Romanum accomodatum*. Nowy rytuał łączył w sobie ryt. rzymski ze zwyczajami diecezjalnymi. Biskup nakazał używać języka ludowego, zarówno niemieckiego, jak i polskiego, według „przyjętego i chwalebego zwyczaju”. Miał go nabyć każdy proboszcz³⁷. W praktyce duszpasterskiej w dalszym ciągu była w użyciu agenda gnieźnieńska, moguncka, rzymska.

W XVII stuleciu ukazał się jeszcze jeden rytuał diecezji wrocławskiej. Zamierzał go wydać Fryderyk kardynał Hessen (1672—1682), powołując w tym celu specjalną komisję liturgiczną. Niestety śmierć nie pozwoliła mu zrealizować planu. Wydanie nowego rytuału stało się udziałem kapituły wrocławskiej w 1682 r. Podstawą był rytuał rzymski z małymi zmianami. Dopuszczał używania języka narodowego tam, gdzie to było konieczne. Biskup wrocławski Franciszek Ludwik Neuburg (1683—1732) polecił wydanie tego rytuału dwukrotnie: w 1708 i 1723 r. Ukazał się on jeszcze drukiem w 1774 i 1794 r.

W 1 połowie XIX w. śląscy neologowie z Antonim Theinerem na czele domagali się większego używania języka narodowego w liturgii. Przez wiele lat prowadzono pracę nad przygotowaniem nowego rytuału, który uwzględniałby te postulaty. W 1847 r. Malchior kard. Diepenbrock (1845—1953) przekazał ten nowy rytuał do wyłącznego używania w diecezji.

Następne rytuały wrocławskie: *Rituale Wratislaviense ad Romani* z 1891 r., *Rituale parvum* z 1893 i 1910 r., *Rituale* z 1929 r.,

³⁴ J. Jungnitz, *Die Breslauer Ritualien*, s. 23.

³⁵ *Statuta synodalia dioeclesana...*, s. 155.

³⁶ Tamże, s. 226.

³⁷ Tamże, s. 241.

Manuale Rituum et precum in usum sacerdotum archidioecesis Wratislaviensis z 1931 r., zawierały teksty w języku łacińskim, niemieckim, i polskim. Polszczyzna tam zawarta była piękna i było jej więcej, niż w rytuałach w Polsce³⁸.

W okresie sprawowania rządów w diecezji wrocławskiej przez ks. Infułata Kazimierza Lagosza (1952—1956) wydano drukiem *Podręcznik do nabożeństw*, który przez długie lata spełniał rolę rytuału. Obecnie przygotowany jest nowy rytuał dla archidiecezji wrocławskiej, który z pewnością w najbliższym czasie ujrzy światło druku i zostanie przekazany duchowieństwu dolnośląskiemu.

Zakończenie

O randze i znaczeniu diecezji wrocławskiej świadczą liczne własne księgi liturgiczne, które zawierały lokalne zwyczaje, mające wpływ na bujne życie liturgiczne. W okresie przedtrydenckim istniały mszały, brewiarze i agendy, mające w nagłówku określenie *wratislaviensis*. Zachowały się dość liczne średniowieczne rękopisy oraz inkunabuły tych ksiąg, które po licznych burzach dziejowych są dzisiaj tym cenniejszym przedmiotem zainteresowania i opieki. Diecezja drukowała również swoje księgi po Soborze Trydenckim takie, jak rytuały, propria, czy rubrycele. Wzorem dla nich były liturgiczne księgi rzymskie, niemniej zawarto w nich miejscowe zwyczaje oraz uwzględniono sprawy języka niemieckiego i polskiego.

Liturgische Bücher von Breslau

Noch vor dem Konzil von Trient besass das im Jahre 1000 gegründete Bistum Breslau im Gebrauch eigene liturgische Bücher, wie Mess- und Stundenbücher sowie Agenden, die auch verschiedene schlesische Bräuche enthalten. Bis zu unserer Zeit sind viele Manuscripte von diesen Büchern, die oft in schlesischen, klösterlichen Skriptorien, besonders der Zisterzienser, hergestellt wurden erhalten geblieben. Die Druckschrifterfindung hatte zur Folge, dass die Bischöfe von Breslau die Herstellung von diesen Büchern in verschiedenen europäischen Druckereien anordneten. Sie hatten im Titelkopf die Beschreibung „Wratislaviensis“. Das Bistum Breslau druckte seine liturgischen Büchern, wie Ritualen, Proprien und liturgische Kalender auch nach dem Konzil von Trient. Als Vorlage haben römische liturgische Bücher gedient. Sie enthalten aber auch örtliche Bräuche unter der Berücksichtigung der polnischen — und deutschen Sprache.

³⁸ W. Urban, *Rytuały diecezji wrocławskiej...*, s. 302.